

К. Ю. Орехов,

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
аспірант кафедри української мови та журналістики,
керівник освітнього проєкту «Лексика»*

УНІВЕРСАЛЬНА ЛЕКСИЧНА СИСТЕМА: АЛГОРИТМИ ФОРМУВАННЯ

Актуальність статті полягає у необхідності вивчення української мови в сучасному мовно-історичному просторі. Стаття присвячена концепції універсальної лексико-семантичної системи (УЛС) як інструменту вивчення мов, зокрема української. Об'єктом дослідження виступає універсальна лексико-семантична система як поле прояву мовних універсалій. Предметом дослідження є алгоритм (технологія) формування універсальної лексико-семантичної системи української мови. Мета статті полягає у тому, щоб ознайомити з алгоритмом формування універсальної лексико-семантичної системи на прикладі української мови. Представлено універсальний алгоритм формування лексичних навичок, що базується на відносно одночасній дії семи універсальних законів. Описано прояв цих законів у мові. Основна частина статті присвячена теоретичному обґрунтуванню УЛС в українській мові. У статті представлена модель системної обумовленості УЛС. Наведено конкретні приклади. Обґрунтовано принципову відмінність представленої методики формування лексичних навичок від інших, що існують у дидактиці. Визначено сферу застосування та цільову аудиторію представленої методики. Перспективи дослідження полягають у статистичній обробці даних засвоєваності лексичної інформації, структурованої за принципом УЛС.

Ключові слова: діалектичні закони, універсальна лексико-семантична система, мовні універсалиї, алгоритм формування лексичних навичок.

K. Oriekhov,
*Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University,
graduate student of the Department of Ukrainian Language and Journalism,
head of the educational project "Leksyka"*

THE UNIVERSAL LEXICAL SYSTEM: ALGORITHMS OF FORMATION

The relevance of the article lies in the necessity of studying the Ukrainian language in the modern linguistic and historical space. The article is devoted to the concept of the universal lexical-semantic system (ULS) as a tool for learning languages, including Ukrainian. The object of study is the universal lexical-semantic system as a field of manifestation of linguistic universals. The subject of the research is the algorithm (technology) of formation of the universal lexical-semantic system of the Ukrainian language. The purpose of the article is to acquaint with the algorithm of formation of a universal lexical-semantic system on the example of the Ukrainian language. A universal algorithm of the lexical skills formation based on the relatively simultaneous operation of seven universal laws is presented. The manifestation of these laws in the language is described. The law of the unity and struggle of opposites is manifested through antonyms, based on the fact that our brain is arranged so that we better understand the essence of any concept, if we know its opposite. The law of the negation of the negation is manifested in the etymology of words, and is closely related to the susceptibility of our thinking to rely on the accumulated experience contained in memory. The law of causality is manifested through phraseology, based on the subconscious relationship of native speaker between letters, words and phrases. The law of the passage of quantitative changes into qualitative changes is a continuous alternation of active and passive phases, manifested in the language through the image or translation of a word. The law of freedom of choice in the study of the language is manifested through the determination of synonymous words. The main part of the article is devoted to the theoretical substantiation of ULS in the Ukrainian language. The article presents a model of systemic conditionality of ULS. Specific examples are given. The fundamental difference of the presented method of lexical skills formation from the others existing in didactics is substantiated. The scope and target audience of the presented methodology are determined.

Key words: dialectical laws, universal lexical-semantic system, language universals, algorithm of lexical skills formation.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Шістнадцятого січня 2021 року набули чинності окремі норми закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Дані норми стосуються кожного громадянина України, який користується будь-якими послугами чи купує будь-які товари. Адже, починаючи з наведеної дати усі надавачі послуг будуть зобов'язані обслуговувати та надавати інформацію українською мовою. Це також стосується державних службовців усіх рівнів.

Завдання практичного оволодіння українською мовою вимагає пошуку шляхів удосконалення як методики навчання мовленню, так і великої уваги щодо організації дидактичного матеріалу. У методичній літературі була висвітлена низка питань, пов'язаних із роботою з лексикою. Однак існує багато проблем у формуванні лексичних навичок, необхідних для говоріння.

Щоб подолати існуючі проблеми вивчення лексики, необхідно створити найоптимальніші умови, мотивацію вивчення української мови. Мотивуючим фактором вивчення будь-якої мови може бути розуміння системних основ і універсальних закономірностей існування і розвитку тієї чи іншої мови. Практика навчання як традиційними методами, так і інноваційними показує, що існують проблеми, пов'язані з дискретним (не системним) сприйняттям лінгвістичного матеріалу, відсутністю бачення цілісності та єдності лексико-семантичної системи мови.

Аналіз досліджень проблеми. Ще за часів О. А. Потебні гостро стояла ця наукова проблема. І дійсно прогресивною була його думка, що в мовах існує непохитна система, вивчення якої потрібно починати з встановлення різноманітних системних зв'язків і взаємовідносин [8]. В цьому дослідженні ми будемо спиратися на запропоноване О. А. Потебнею поняття про внутрішню форму слова.

Наступною опорною точкою дослідження виступає ідея про універсальну граматику, яку зараз асоціюють з Н. Хомським [12], але яка має глибоке коріння у вигляді робіт Р. Бекона, Р. Декарта, а також розкривається в граматиці Пор-Рояля. Ідея Н. Хомського полягає в тому, що у дітей існує так званий «природжений механізм засвоєння мови», який має синтаксичну природу. Натомість американський лінгвіст Р. Джекендорфф [5] запропонував альтернативу теорії Хомського. Хоча Джекендорфф все ще вірний ідеї універсальної граматики, він не визнає синтаксичного централізму Хомського і вважає, що не тільки синтаксис, але й семантичні та фонетичні компоненти мови є генеративними системами. На його думку, ці системи є рівноправними, незалежними та взаємопов'язаними. Як і Хомський, Джекендорфф намагається заснувати лінгвістичну теорію, щоб пояснити можливість оволодіння дітьми мовою, але не виключає семантичний компонент самого процесу навчання, який не має прямого зв'язку з мовою та універсальною граматику.

Зв'язком між теорією мови та іншими теоріями когнітивних здібностей (зорове сприйняття, музика та слух, контроль м'язової системи тощо) є семантика, яку неможливо відокремити від пізнання. Роботи Р. Джекендофа, як теоретична основа для подальших семантичних досліджень, також з'явилися в результатах багатьох досліджень з антропології, психології, філософії та лінгвістики, які мають на меті підтвердити належність мовних категорій до когнітивних засобів і розкрити сутність понять.

Таким чином постає питання про існування універсальної лексико-семантичної системи (УЛС), як закономірного поглиблення до рівня лексичної одиниці ідеї про універсальну граматику. Намагання створити модель, яка відображала б зв'язок поняттєвих категорій із семантикою мовних одиниць, нерозривно пов'язане з пошуком універсальних властивостей мови на тлі зародження типологічного мовознавства [4]

Об'єкт дослідження: універсальна лексико-семантична система української мови як поле прояву мовних універсалій.

Предмет дослідження: алгоритм (технологія) формування універсальної лексико-семантичної системи української мови.

Мета статті: ознайомити з алгоритмом формування універсальної лексико-семантичної системи на прикладі української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. В Меморандумі про мовні універсалії знаходимо тезу: «Видається важливим включити в поняття універсалій такі загальні закони або тенденції, що здійснюються з високим ступенем ймовірності для різних мов або для однієї мови в процесі її існування в часі». [3]. Спираючись на неї можна дослідити формування лексичної системи мови (наприклад української) через алгоритм дії діалектичних законів (законів природи), застосовуючи діалектичний метод. На таких засадах органічно впливає поняття універсальної лексико-семантичної системи (УЛС), що формується на принципах універсальних законів. Як було показано раніше, запропонований підхід базується на розробках лінгвістичної універсології та дослідженнях щодо універсальної граматики Н. Хомського. УЛС – це сукупність лексичних одиниць з високою частотністю, які систематизовані за універсальним алгоритмом дії законів природи (діалектичних законів). **Універсальна лексична система - сувора послідовність дії законів природи.** УЛС базується на відносно одночасній дії законів. Алгоритм дії законів природи як причина зародження, розвитку, єднання, синтезу, перетворення будь-якої мови може бути представлений в такому вигляді (рис. 1) [7]:

Рис. 1 Прояв універсальних законів у лексичній системі мови.

Для того щоб пояснити суть цього, будемо спиратися на припущення, що закони вступають в дію по черзі, починаючи з закону єдності і боротьби протилежностей. Так влаштований наш мозок, що ми краще розуміємо сутність будь-якого поняття, якщо знаємо його протилежність. Наприклад, якщо ми добре розбираємося в методах пізнання, то значення поняття «синтез» ми краще запам'ятаємо, знаючи, що це - протилежне поняття до «аналізу». В українській мові лексичні одиниці умовно можна розділити на дві групи: поняття, які мають полярне (протилежне) значення, і назви предметів (вікно, книга, велосипед і т.ін.). Для деяких слів з іншої групи умовно можна підібрати полярне слово, але воно не буде однозначним. Наприклад: книга - рукопис, вікно - двері, стеля - підлога, стіл - стілець, молоток - цвях, паркет -?, бібліотека -?, батарея -? і т.п.

Таким чином, на першому місці після головного слова повинен стояти антонім. Закон єдності та боротьби протилежностей створює протиріччя (або протилежності) в процесі мислення, що проявляється в будь-якій мові, зокрема українській мові, як проекція мислення в матеріальному світі, через існування протилежних понять і, відповідно, слів (в лексико-

логії - антоніми); а в фонетиці – через голосні і приголосні звуки. При комунікації полярність проявлена в питаннях і відповідях, стверджувальних і заперечувальних реченнях. «Подібно до того, як шахова гра цілком зводиться до комбінування положень різних фігур, так і мова є системою, виключно заснованою на протиставленні її конкретних одиниць» [9]. Цікаві міркування знаходимо в тому ж джерелі щодо протиставлення (полярності) мова - думка. «Мову можна ... порівняти з аркушем паперу; думка - його лицьова сторона, а звук - зворотна; не можна розірвати лицьову сторону, не розрізавши і зворотну; так і в мові не можна відокремити ні думку від звуку, ні звук від думки; цього можна досягти шляхом абстракції» [9]. Наша свідомість дуже чітко розрізняє полярність значень мовних одиниць. Процес мислення, і відповідно, акт мовлення, будучи тісно пов'язаними між собою, починається з протиставлення образів і закріпленнях за ними словами:

Ти хороший - він поганий.

У тебе чогось немає, а в іншого це є.

Виникла проблема, починається пошук рішення.

Як було зазначено раніше, полярність в лексиці проявлена через антонімію. Антоніми присутні у будь-якій мові, і це свідчить, по-перше, про подібність мислення будь-якого носія мови, а по-друге, дає перший стійкий взаємозв'язок у свідомості між антонімічними лексичними одиницями. Антоніми - це слова різні за звучанням і протилежні за значенням. Вони можливі далеко не в усіх словах у мові. Наприклад, назви конкретних предметів антонімів не мають: рука, обличчя, ніс, стіл, книга, тощо. Антоніми характерні для слів, що містять у своєму значенні вказівку на якість:

іменники: світло-темрява;

дієслова: заморожувати-відтаювати;

прикметники: повний-порожній;

прислівники: повільно-швидко.

Особливо багаті антонімами якісні прикметники:

Вродливий – потворний;

великий – маленький;

Гіркий – солодкий.

Для іменників антонімічні пари особливо притаманні словам:

1. які позначають почуття, настрої і властивості людини: любов - ненависть, радість – печаль.
2. які позначають стан або діяльність людини: робота - відпочинок, життя - смерть, здоров'я - хвороба.
3. які позначають час: день - ніч, літо - зима, початок - кінець.

Не вважають антонімами слова, утворені від одного і того ж кореня за допомогою афіксів: щасливий - нещасний, корисний - некорисний.

Таким чином в алгоритмі запам'ятовування слів ми повинні передбачити поєднання перших двох слів за принципом полярності.

Наступний закон - це закон заперечення заперечення (спадкоємності і подібності). В будь-якій мові він проявляється через етимологію слова. Таким чином, на другому місці повинна знаходитись початкова словоформа, від якої походить дане слово. Наприклад, матеріал – матерія, полярність – поле (фіз.), робітник – робота, обмежувати – межа, знання – знати. Деякі словоформи можливо пояснити тільки з позиції стародавньої мови, яка лягла в основу сучасної. Розвиток, в тому числі, мови ніколи не починається з абсолютно «чистого аркуша» і не відбувається на порожньому місці. Будь-яка система в своєму розвитку базується на минулому досвіді. Для мови зберігаються ті ж самі закономірності; факт її розвитку беззаперечний. Очевидно, що не можна розглядати мову тільки з позиції структури, нехтуючи динамікою, яка включає триєдність: минуле – сучасне – майбутнє, підсистема – система – надсистема.

Спадкоємність тісно пов'язана з властивістю нашого мислення спиратися на накопичений досвід, що міститься в пам'яті. У свідомості виникають взаємозв'язки між образами (словами) прямого або асоціативного характеру. «Відносини, за якими ці слова об'єднуються, де Соссюр називає асоціативними відносинами». Вивчення лексики української мови на першому етапі вимагає розвитку саме асоціативного типу мислення. Слова асоціюються в пам'яті на підставі того, що в них є спільного (слово «навчати» може викликати в пам'яті: навчання, повчання ..., або писати, читати, або виховувати, просвіщати ...). Отже, на другому місці мають стояти спільнокореневі слова.

Закон збереження причинно-наслідкових зв'язків (закон збереження енергії) - це сила, яка зберігає стійкий взаємозв'язок між причиною і наслідком. Кожна лексична одиниця є одночасно причиною для наступної і наслідком для синтаксично або семантично пов'язаного члена речення. Що стосується мови, то ще в середині минулого століття висувалися припущення, що «в мовній свідомості кожної людини задані не тільки одиниці його рідної мови та їх структурні зв'язки, але також ймовірно-статистичні характеристики цих одиниць» [10]. Структурними одиницями мови є фонемі, слова, словосполучення, речення. Коли розмовляє носій мови, він не замислюється над тим, як зв'язати літери, слова, словосполучення. Взаємозв'язки знаходяться на підсвідомому рівні - працює закон збереження причинно-наслідкових зв'язків. Ці взаємозв'язки людина вибирає завдяки поетапному накопиченню мовного досвіду – працює закон спадкоємності і подібності (закон заперечення заперечення). Таким чином, на третьому місці повинна знаходитись конструкція, яка виражає взаємозв'язок – найбільш вживане словосполучення або фразеологічний зворот. Під словосполученням ми ро-

зуміємо об'єднання не менше двох повнозначних слів, організоване за законами української мови і таким, що виражає єдине цілісне, стале значення.

Закон переходу кількісних змін у якісні проявляється як безперервне чергування активної і пасивної фаз: інволюції та еволюції, аналізу та синтезу. Мова складається із сукупності звуків (знаків) – аналіз, які несуть певну інформацію – синтез. Мовний процес – це чергування активної фази – мовлення і пасивної – слухання, сприйняття. Коли ми вибудовуємо взаємозв'язки між двома мовами, то в цьому випадку іноземне слово повинно викликати із пам'яті семантичну інформацію чи образ, або переклад на рідну мову.

П'ятий універсальний закон – це закон свободи вибору. На п'ятому по порядку місці потрібно приводити слова-синоніми мовою, що вивчається. Синоніми виділяються за спільністю предметного значення (предметне значення збігається з обсягом значення слова). Синоніми – це категоріально ідентичні лексичні одиниці, що збігаються за обсягом в одному або декількох словникових значеннях. Наприклад: сміливий – хоробрий, секрет – таємниця, мовознання і мовознавство. Синоніми називають один і той же клас предметів. Коли в лексикології говорять про синоніми, мають на увазі і порівнюють словникові значення слів.

Одні і ті ж предмети отримують два найменування:

а) в силу випадковості (при цьому одна з них поступово виходить з ужитку);

б) або в силу логічної необхідності: кожне зі слів по-різному характеризує предмет (в цьому випадку кожне зі слів зберігається в мові, закріпившись за різними стилями мови). Критерієм синонімічності служить збіг обсягів значень і можливість використання слова для найменування всіх предметів, що становлять обсяг значення слова.

Шостий рівень УЛС пов'язаний із законом ієрархічності, яка в будь-якій лексичній системі мови проявлена через слова-гіпоніми і слова-гіпероніми. Словосполучення «частина тіла» є гіперонімом по відношенню до лексичних одиниць рука, нога, голова, тулуб тощо. Слово яблуна є гіпонімом до слова дерево.

Сьомий рівень УЛС виводить на рівень закону цілеспрямованості і актуалізує призначення мови, як засобу передачі інформації. Мовна система складається з одиниць, які є знаками для передачі інформації [2]. Даний рівень також виводить нас на зв'язок з давньослов'янською мовою і формує семантичне поле.

Таким чином, проходячи поетапно 7 щаблів УЛС, людина, яка вивчає українську чи будь-яку іншу мову, формує в своїй свідомості природний алгоритм запам'ятовування, тобто вчиться мислити природовідповідно.

Висновки та перспективи дослідження. При розробці універсального алгоритму формування лексичних навичок (УЛС) було ініційовано спробу від-

творити природовідповідний (універсальний) алгоритм засвоєння інформації для ефективного вивчення української мови. Природовідповідність полягає у суворому дотриманні алгоритму дії законів природи. Запропонований принцип формування лексичної системи української мови докорінно відрізняється від уже існуючих. Його практичне застосування може полягати у створенні лексичних карток, які сприяють формуванню лексичної компетенції. Доопрацювання цього методу полягає в тому, що слова розташовані на картці відповідно до концепції УЛС. Дана методика призначена для вивчення базової лексики мови як самостійно, так і на заняттях із викладачем. Цільова аудиторія для застосування запропонованої методики: люди у віці від 14 до 56 років, школярі, студенти, аспіранти, репетитори, викладачі та вчителі української чи будь-якої іноземної мови. Перспективи дослідження полягають у статистичній обробці даних засвоєності лексичної інформації, структурованої за принципом УЛС.

Література

1. *Арно А., Лансло К.* Грамматика общая и рациональная Пор-Рояля: М.: Прогресс, 1990. 272 с.
2. *Глуценко В. А., Ледняк Ю. В., Овчаренко В. М., Рябініна І. М., Тищенко К. А.* Мова як система: навч. посібн. Слов'янськ: Вид-во Б.І. Моторіна, 2018. 180 с.
3. *Гринберг Дж., Осгуд Ч., Дженкінс Д.* Меморандум о языковых универсалиях. *Новое в лингвистике*. 1970. №5. С. 31-44.
4. *Деменчук О. В.* Динамічні моделі семантичного опису лексики. *Мовознавство*. 2011. №1. С. 13-28.
5. *Джекендофф Р.* Семантика и познание . Кембридж, Массачусетс: MIT Press. 1983. 283 с.
6. *Лисиченко Л. А.* Лексико-семантична система української мови. Харків. 1997. 131 с.
7. *Поляков В. А.* Универсология, М., 2004. 176 с.
8. *Потебня А. А.* Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 192 с.
9. *Соссюр Ф. де,* Труды по языкознанию, М.: 1977. 695 с.
10. *Пиотровский Р. Г. (отв. ред.)* Статистика речи: сборник работ академии наук СССР, - Л.: Наука, 1967, 259 с.
11. *Хоккет Ч.* Проблема языковых универсалий. *Новое в лингвистике*. – 1970. №5. С. 45-76.
12. *Хомский Н.* Синтаксические структуры. *Новое в лингвистике*. 1962. №2. С. 239–320.
13. *Шафиков С. Г.* Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий: монография. Уфа, 2004. 238 с.
14. *Шептулин А. Л.* Диалектический метод познания. М.: Политиздат, 1983. 320 с.

References

1. Arnauld, A. and Lancelot, C., (1990), *General and Rational Grammar: The Port-Royal Grammar [Hrammatyka obshchaia y ratsyonalnaia Por-Roialia]*, M.: Progress, 272 p.
2. Hlushchenko, V. A. et al. (2018), *Language as a system: textbook [Mova yak systema: navch. Posibn.]*, Slovyansk: B.I. Motorin Publisher.
3. Greenberg, J., Osgood, E., and Jenkins, D. (1970), *Memorandum on Language Universals [Memorandum o yazykovykh unyversalyakh]*, *New in linguistics*. №5. pp. 31-44.
4. Demenchuk, O. V. (2011), *Dynamic models of semantic description of vocabulary [Dynamichni modeli semantychnoho opysu leksyky]*, *Linguistics*, №1, pp. 13-28.
5. Jackendoff, R. (1983), *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts/London,: The MIT Press.
6. Lysychnenko, L. A. (1997), *Lexical and semantic system of the Ukrainian language [Leksyko-semantychna systema ukrainskoi movy]*, Kharkiv.
7. Polyakov, V. A., (2004). *Universicology [Unyversolohyia]*, Moscow.
8. Potebnya, A. A. (1993) *Thought and language [Mysl i yazyk]*. Kyiv: SINTO.
9. Saussure, F. (1977) *Works on linguistics [Trudy po yazykoznavnyiu]*, Moscow.
10. Piotrovskii, R. G. (ed.) (1967) *Statistics of speech [Statistika rechi]*, A collection of works of the Academy of Sciences of the USSR, Leningrad: Nauka.
11. Hockett, Ch. F. (1970), *The problem of language universals [Problema yazykovykh unyversalyi]*, *New in linguistics*, №5, pp. 45-76.
12. Khomskiy N. (1962), *Syntactic structures [Sintaksicheskiye struktury]*. *New in linguistics*, №2. pp. 239–320.
13. Shafykov, S. H. (2004) *Typology of lexical systems and lexical-semantic universals: a monograph [Typolohyia leksycheskykh system y leksyko-semantycheskykh unyversalyi: monohrafiya]*, Ufa.
14. Sheptulyn, A. L. (1983) *Dialectical method of cognition [Dyalektycheskyi metod poznanyia]*, Moscow: Politizdat.